

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ГЛОБАЛЬНОЇ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

LEGAL CHARACTERISTICS OF THE GLOBAL INTERNET

Лесько Н.В., д.ю.н.,
професор кафедри адміністративного та інформаційного права
Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

Малець М.Р., асистент кафедри адміністративного
та інформаційного права
Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

Стаття присвячена правовій характеристиці глобальної мережі Інтернет. Зауважено, що у XXI ст. Інтернет став важливим комунікаційним середовищем, що безперервно змінює людське життя. Проте, дуже часто виникають проблеми щодо правового регулювання відносин у мережі, дії норм права у просторі, щодо кола осіб, інформаційної культури особистості. Не менш фундаментальною проблемою на сучасному етапі розвитку юриспруденції є проблема забезпечення прав людини під час використання всесвітньої мережі Інтернет. Також ключовим аспектом проблеми прав людини в зв'язку з розвитком інформаційного суспільства є проблема подолання інформаційної нерівності, котра усе ще спостерігається в багатьох країнах світу.

Підкреслено, що у законодавстві України доступ до Інтернету не включено до переліку загальнодоступних (універсальних) телекомунікаційних послуг. Відповідно до Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні формування сучасної інформаційної інфраструктури передбачає, серед іншого, створення інфраструктури широкопasmового доступу до Інтернету на всій території України, а також створення в усіх населених пунктах України умов для доступу до Інтернету, в тому числі шляхом розбудови мережі пунктів колективного доступу. У січні 2015 р. була оприлюднена Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», що передбачає реформу телекомунікаційної інфраструктури та захисту інтелектуальної власності, запровадження програми електронного урядування, розвитку інформаційного суспільства та медіа тощо. Отже, механізми захисту прав людини онлайн потребують адаптації правозастосовної практики України до світових та європейських стандартів з метою підвищення їх ефективності шляхом врахування технологічних особливостей кіберпростору.

Досліджено проблеми юрисдикції використання мережі Інтернет. Наголошено на необхідності прийняття національного інформаційного законодавства яке б відповідало рівню сучасного інформаційно-технологічного розвитку, що враховує найсучасніші світові досягнення у цій сфері.

Ключові слова: Інтернет, електронне урядування, електронна демократія.

The article is devoted to the legal characteristics of the global Internet. It is noted that in the XXI century, the Internet has become an important communication environment that is constantly changing human life. However, very often there are problems with the legal regulation of relations in the network, the action of law in space, the circle of persons, the information culture of the individual. No less fundamental problem at the present stage of development of jurisprudence is the problem of ensuring human rights when using the World Wide Web. Another key aspect of the problem of human rights in connection with the development of the information society is the problem of overcoming information inequality, which is still observed in many countries around the world.

It is emphasized that in the legislation of Ukraine access to the Internet is not included in the list of publicly available (universal) telecommunication services. According to the Strategy for the Development of the Information Society in Ukraine, the formation of a modern information infrastructure involves, among other things, the creation of broadband Internet access infrastructure throughout Ukraine, as well as the creation of conditions for Internet access in all settlements of Ukraine, including by building a network of collective access. In January 2015, the Ukraine 2020 Sustainable Development Strategy was published, which envisages the reform of the telecommunications infrastructure and protection of intellectual property, the introduction of an e-government program, the development of the information society and media, and more. Thus, online human rights protection mechanisms need to adapt Ukraine's law enforcement practices to global and European standards in order to increase their effectiveness by taking into account the technological features of cyberspace.

The problems of jurisdiction over the use of the Internet are studied. Emphasis is placed on the need to adopt national information legislation that would correspond to the level of modern information and technological development, which takes into account the latest world achievements in this field.

Key words: Internet, e-government, e-democracy.

Постановка проблеми. У XXI ст. Інтернет став важливим комунікаційним середовищем, що безперервно змінює людське життя. Проте дуже часто виникають проблеми щодо правового регулювання відносин у мережі, дії норм права у просторі, щодо кола осіб, інформаційної культури особистості. Не менш фундаментальною проблемою на сучасному етапі розвитку юриспруденції є проблема забезпечення прав людини під час використання всесвітньої мережі Інтернет. Також ключовим аспектом проблеми прав людини в зв'язку з розвитком інформаційного суспільства є проблема подолання інформаційної нерівності, котра усе ще спостерігається в багатьох країнах світу.

Саме тому **метою цієї статті** є дослідження правової характеристики глобальної мережі Інтернет.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. У вітчизняній науці варто відзначити праці, що присвячені даній тематиці К.С. Шахбазянової, С.В. Глібко, Є.П. Литвинова, А.М. Новицького, О.А. Присяжнюка, А.П. Гетьман, О.А. Гончаренко, О.М. Давидюк, О.А. Баранова, К. В. Єфре-

мова. Серед зарубіжних авторів проблему правового регулювання мережі Інтернет досліджували Б. Розенблатт, М. Растед, Н. Фіннеманн, Дж. Зіттрейн, Н. Зллісон, З. Зфроні, М.В. Якушев, В.Б. Наумов, С.В. Петровський та ін.

Виклад основного матеріалу. 28 травня 2003 р. в Страсбурзі на 840-му засіданні заступників міністрів держав-членів Ради Європи була підписана Декларація про свободу комунікації в Інтернеті. У даній декларації були визначені основні принципи у сфері комунікації, яких повинні дотримуватися всі сторони, що підписали цей документ. Сфера дії зазначеного документа повинна поширюватися на правові системи, а основні принципи повинні бути імплементовані в національне законодавства держав.

Зокрема, держави-учасники декларують, що вони прагнуть дотримуватися наступних принципів у сфері комунікації у Інтернет: правила щодо контенту в Інтернет; відсутність попереднього державного контролю; зняття бар'єрів участі людей в інформаційному суспільстві; свобода надання послуг через Інтернет; обмежена відпо-

відальність постачальників послуг за інтернет-контент; анонімність [1].

Саме дана Декларація та затверджені нею принципи були тією основою, яка забезпечувала найбільше сприяння розвитку саморегулюючих систем в Інтернет.

Водночас необхідно відзначити, що за десять років існування даних принципів змінилися підходи щодо цих принципів. Все більше держав та їх урядів ставлять за завдання можливість та необхідність правового регулювання Інтернет, правового захисту громадян у всесвітній мережі від негативного контенту, про можливість притягнення до відповідальності тих осіб, які здійснили деліктні дії в Інтернет, подали негативний контент тощо.

Тому є необхідність щодо перегляду даних принципів та встановлення нових, більш адаптованих до сучасності. Найбільш ризикованим є принцип анонімності. Сьогодні цей принцип вже не є повністю забезпеченим навіть у правовому полі багатьох держав світу. Наприклад, у Китаї, окремих країнах Азійського регіону, Європи запроваджені правила щодо обов'язкової ідентифікації користувачів Інтернет. Для того, щоб скористатись послугами інтернет-кафе, обов'язковою умовою є ідентифікація особи – пред'явлення посвідчення про особу [2, с. 115].

Згідно зі Стратегією Ради Європи щодо управління Інтернетом метою усієї діяльності Ради Європи у сфері свободи вираження поглядів онлайн є «максимальне забезпечення прав і свобод користувачів Інтернету». Стратегія управління Інтернетом містить широкий спектр зобов'язань і заходів для органів Ради Європи, які інформують моніторингові механізми.

У Стратегії управління Інтернетом Рада Європи зобов'язалася забезпечити ефективні засоби юридичного захисту у випадках порушення прав, а також сприяти підвищенню обізнаності громадськості про права людини в Інтернеті. Крім того, Рада Європи вирішила розробити Керівні принципи, засновані на стандартах у галузі прав людини, і представити збірку передової практики. Керівні принципи є важливими для здійснення моніторингу та спрямування діяльності як держав, так і приватних суб'єктів у Інтернеті, зокрема, соціальних мереж та інформаційно-пошукових систем.

Стратегія також містить заклик до подальшого «пошуку можливостей позитивного застосування інформаційно-комунікаційних технологій для боротьби зі зловживаннями у сфері прав людини, наприклад, повідомлення органам державної влади про випадки домашнього насильства або погроз на адресу інформаторів» [3].

Також Судді у Страсбурзі відіграють центральну роль у забезпеченні свободи вираження поглядів у Інтернеті на території держав-членів Ради Європи. Суд виконує основну функцію судового моніторингу, і будь-яка особа, яка перебуває під юрисдикцією держави-члена Ради Європи та вважає, що її права було порушено, може передати свою справу на розгляд Суду з дотриманням встановлених критеріїв прийнятності.

Слід зазначити, що низка міжнародно-правових актів підкреслюють мінімізацію державного контролю та обмежень на поширення інформації в Інтернеті, заперечують встановлення обмежень для контенту. Ідеться, зокрема, про такі документи, прийняті Радою Європи, як: Резолюція № 1120 «Про вплив нових комунікативних та інформаційних технологій на демократію» (1997 р.); Декларація про європейську політику в галузі нових інформаційних технологій (1999 р.); Декларація про свободу комунікацій в Інтернеті (2003 р.); Декларація про права людини в мережі Інтернет (2005 р.) [4, с. 9-10].

Якщо говорити про розвиток правового регулювання суспільних відносин у Інтернет, то необхідно зазначити, що на сучасному етапі розвивається не тільки сфера державного регулювання зазначеними відносинами, а і сфера саморегулювання. До саморегулюючих відносин необ-

хідно віднести такі елементи, як створення спеціального програмного забезпечення, за допомогою якого можна встановити обмеження щодо певного виду контенту – наприклад, заборона на відвідування сайтів із порнографічним зображенням. До саморегулюючих відносин необхідно віднести і дотримання певних правил поведінки, розроблених і встановлених провайдером. Кожний користувач, який хоче отримати доступ до певного сайту зобов'язаний підтвердити свою згоду із цими правилами та зобов'язується їх дотримуватися. В іншому разі користувач просто не матиме можливості доступу до інформаційних ресурсів. У разі порушення цих правил провайдер має право відключити користувача від мережі та не надавати йому доступу до Інтернет [2, с. 117–118].

Інтернет у правовому аспекті є досить складним об'єктом. Однак його складність знаходиться не стільки у сфері законотворчості, скільки в застосуванні [5, с. 37–41].

«В Інтернеті ЗМІ немає такої штуки, як відповідальність за надруковане або за сказане. Тому що в інтернет-ЗМІ можна завжди зайти, відрізати якесь речення, виправити протягом секунд – і зробити вигляд, ніби так все було із самого початку» (Валерій Калниш). «В Інтернеті грамотний програміст, системник видалить інформацію, і не кожен буде зберігати в кеш-пам'яті, щоб потім пред'явити. Інтернет – це те, що можна швидко виправити, і досить дорого потім відновити істину» [6, с. 127].

Перешкодою у сприйнятті Інтернету як ЗМІ є відсутність у законодавчій базі України «спеціального нормативно-правового акту, який би визначав статус інтернет-ЗМІ, порядок їхнього створення, засади діяльності тощо», а також відсутність навіть їхнього визначення. Але «нині у вітчизняному професійному журналістському середовищі наявні тенденції до усвідомлення необхідності визнання приналежності мережевих медіа до засобів масової інформації» [7].

Цілком погоджуємося з думкою науковців, які виділяють такі основні проблеми мережевого суспільства. Перша – це сама свобода. Мережа Інтернет забезпечує глобальне, вільне спілкування. Але інфраструктурою мереж можна володіти, доступ до них контролювати, а їх використання, якщо не монополізувати, то поставити в залежність від комерційних, ідеологічних і політичних інтересів. Оскільки Інтернет стає всеохоплюючою інфраструктурою нашого життя, питання про те, хто володіє доступом до цієї інфраструктури та контролює її, стає визначальним для боротьби за свободу [8, с. 277].

Друга проблема цілком протилежна: виключення з мереж. У глобальній економіці та в мережевому суспільстві, коли більшість усього справді важливого залежить від Інтернету, бути виключеним означає бути викинутим на узбіччя. Цей виняток може реалізуватися за рахунок різних механізмів: відсутність технологічної інфраструктури, економічні або інституціональні перешкоди в доступі до мереж, недостатня освітня та культурна підготовка до самостійного використання Інтернету.

Третя проблема – запрограмувати кожного з нас (особливо дітей) на обробку інформації та одержання нового знання. Тобто, набуття інтелектуальної здібності до навчання впродовж усього життя шляхом здобуття інформації, яка зберігається у цифровому вигляді, її перетворення та використання для створення знання. Це просте твердження ставить багато запитань до системи освіти, яка сформувалася протягом промислової ери. Немає більше фундаментальної реструктуризації. Лише деякі країни справді зверталися до цієї проблеми, оскільки перш ніж ми почнемо змінювати технологію, перебудувувати школи та здійснювати перепідготовку вчителів, ми потребуємо нової педагогіки, яка ґрунтується на інтерактивності, персоналізації та розвитку автономної здатності до навчання та мислення [8, с. 277–278].

С.А. Бікбаєва виділяє такі ознаки Інтернету [9, с. 20–21]:

- великий обсяг аудиторії: Інтернет вже можна назвати «багатотиражним» засобом масової інформації;
- оперативність: всі електронні засоби масової інформації є оперативними, й Інтернет – не виняток; електронні ЗМІ оперативні для одного потоку інформації, а Інтернет є оперативним для великої кількості таких потоків;
- інтерактивність: в Інтернеті відбувається діалог з користувачем;
- комфортне середовище для проведення досліджень: в Інтернеті, на відміну від інших інформаційних платформ, можна більш ефективно проводити дослідження, наприклад, підраховувати коефіцієнт мінливості інтересів користувачів Мережі тощо.

А.М. Новицький зазначає, що аналіз нормативно-правової бази України в частині регулювання суспільних відносин, що пов'язані з Інтернетом можна класифікувати за сферою дії нормативного акта:

- ті, що визначають державну політику у сфері регулювання відносин, що пов'язані із Інтернетом;
- ті, що безпосередньо регулюють окремі суспільні відносини, що пов'язані із Інтернетом;
- ті, що регулюють окремі сфери суспільного життя, що пов'язані із Інтернетом (спеціалізовані);
- ті, що опосередковано впливають на відносини, що пов'язані із Інтернетом [2, с. 122].

В українському законодавстві, зокрема в Законі України «Про телекомунікації» подано таке визначення поняття: «Інтернет – всевітня інформаційна система загального доступу, яка логічно зв'язана глобальним адресним простором та базується на Інтернет-протоколі, визначеному міжнародними стандартами» [10]. Проте, погоджуючись із І.В. Жилінковою, відзначимо надзвичайну технологічність запропонованого поняття. Зокрема, І. В. Жилінкова стверджує, що такий підхід не може задовольнити юристів насамперед тому, що таке визначення базується на неюридичній термінології і тому не може включатися до існуючих юридичних конструкцій, застосовуватися у юридичній теорії та практиці. Наочне домінування технічної сторони Інтернету не повинно заважати юридичному осмисленню цього феномена [11, с. 124–128]. М.В. Якушев відзначає, що для юристів Інтернет може розглядатись як новий об'єкт правовідносин, що схожий на такі колись нові об'єкти, як «радіочастотний спектр» чи «космічний простір» [12].

Слід зазначити, що у законодавстві України доступ до Інтернету не включено до переліку загальнодоступних (універсальних) телекомунікаційних послуг. Відповідно до Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні формування сучасної інформаційної інфраструктури передбачає, серед іншого, створення інфраструктури ширококутового доступу до Інтернету на всій території України, а також створення в усіх населених пунктах України умов для доступу до Інтернету, в тому числі шляхом розбудови мережі пунктів колективного доступу [13]. У січні 2015 р. була оприлюднена Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», що передбачає реформу телекомунікаційної інфраструктури та захисту інтелектуальної власності, запровадження програми електронного урядування, розвитку інформаційного суспільства та медіа тощо. Одним із 25 стратегічних індикаторів реалізації Стратегії визнається частка проникнення ширококутового Інтернету, яка станом на 2020 рік повинна складати 25 абонентів на 100 осіб [14]. Отже, механізми захисту прав людини онлайн потребують адаптації правозастосовної практики України до світових та європейських стандартів з метою підвищення їх ефективності шляхом врахування технологічних особливостей кіберпростору.

Закон України «Про телекомунікації» не вказує відмінність у регулюванні телекомунікаційних мереж та мережі Інтернет. Єдина відмінність присутня лише у визна-

ченні статусу та повноважень організації, що адмініструє адресний простір українського сегменту мережі Інтернет. Зокрема, у ст. 56 вказаного закону відмічено, що адміністрування адресного простору уповноваженою організацією (Українським мережевим інформаційним центром) здійснюється задля створення реєстру доменних назв і адрес мереж українського сегменту мережі Інтернет і створення реєстру доменних назв в домені «UA» [10].

Одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, що визначено Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [15]. Крім того, важливими нормативно-правовими актами у зазначеній сфері є Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31 липня 2000 р. [16], Указ Президента України «Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних» від 24 вересня 2001 р. [17]. Заслугує на увагу Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» [18] від 4 січня 2002 р., що визначає порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади. До нормативних актів, що безпосередньо визначають напрями регулювання інтернет-відносин в Україні можна віднести Закон України «Про інформацію» [19], «Про телекомунікації» [10].

Окрім того, існує цілий ряд нормативно-правових актів, що опосередковано впливають на розвиток, формування та правове регулювання тих чи інших відносин, що пов'язані із Інтернетом. Наприклад, Податковий кодекс України [20] регулює порядок подання податкової звітності засобами телекомунікаційних мереж (Інтернет).

І.М. Рассолов вважає, що «Internet» може бути порівняний з революційними засобами зв'язку, що з'явилися в минулі століття, і не даремно йому приписують істотну роль у радикальному перерозподілі політичної й економічної влади, що відбувається послідовно, тобто непомітно, виходячи з факту створення нової політекономії [21, с. 9]. У цьому зв'язку Етен Кеч констатує, що право все частіше з'являється на екранах моніторів ніж на папері і ставить під велике питання практику і класичні юридичні поняття [22, с.4].

Які ж можливі шляхи рішення проблеми юрисдикції використання мережі Інтернет? Насамперед це міжнародні договори, що визначають статус міжнародного інформаційного простору та фіксують відповідні колізійні норми застосування законодавства різних держав. Частковим рішенням цієї проблеми можуть бути регіональні багатосторонні угоди, а також двосторонні умови про правову допомогу. Саме в них потрібно вкрапляти колізійні норми, що здатні стабілізувати міжнародні інформаційні відносини. Крім того, необхідна уніфікація норм національних законодавств щодо використання мережі «Internet». Потрібне відповідне національне інформаційне законодавство адекватне рівню сучасного інформаційно-технологічного розвитку, яке враховує найсучасніші світові досягнення у цій сфері. Також необхідно на державному рівні вирішити, якою повинна бути правова політика та ідеологія стосовно використання інформаційного простору [23].

І.Б. Каліушко, М.С. Демкова вважають, що електронне управління, котре на перший погляд є лише механічним з'єднанням інформаційних технологій і уряду, насправді створює умови для формування нової філософії державного управління [24, с. 31].

Загалом основною ідеєю концепції «електронної державності» є цілодобовий інформаційний вплив держави на суспільство та взаємодія держави з кожним конкретним громадянином. Вважається, що використовуючи сучасні інформаційно-комунікаційні технології, кожна людина в будь-який

час може звернутися з запитом у державний орган, одержати необхідну інформацію, подати за допомогою комп'ютера чи іншого терміналу, підключеного до мережі «Internet», необхідну декларацію чи довідку, що дозволить істотно скоротити обсяг паперового документообігу [25].

З проблемою забезпечення законності в мережі «Internet» тісно пов'язана проблема державного контролю за процесами, що відбуваються в цій мережі. Порівняльний аналіз підходів до державного контролю над мережею «Internet» в різних країнах показують різні підходи до вирішення цього питання. Представники США і європейських країн виступають, переважно, проти регулювання змісту інформації в мережі «Internet», тоді як представники азійських країн (Китаю, Сінгапуру й ін.) виступають за таке регулювання. Деякі держави запровадили певні обмеження на порядок доступу та роботи у мережі. Багато інших держав хотіли б зробити щось подібне. Але те, що можливо в країнах з населенням в один-два мільйони чоловік або в країнах, де число підключених до мережі вузлів не перевищує (поки) декількох десятків чи сотень, вряд чи є досяжним в інших, більш розвинутих у економічному й інформаційному відношенні державах. Отже, тотальний контроль за тим, що відбувається у мережі в принципі можливий, але практично є нереальним внаслідок технологічних та фінансових обмежень.

В контексті нашого дослідження розглянемо питання існування інтренет-права. І.М. Рассолов стверджує про існування інтренет-права, що є правом віртуального простору і новою галуззю юриспруденції. Терміни «право віртуального простору» та «інترنت-право» цей автор розглядає як рівнозначні [21, с.3].

Вчений О.А. Присяжнюк зауважує, що використання термінів «право віртуального простору» або «інترنت-право» замість терміну «комп'ютерне право» є більш виправданим, оскільки точніше та коректніше відображає специфіку правового опосередкування суспільних відносин, зв'язаних з використанням комп'ютерної мережі «Internet», а також спрямованість і характер норм права, що упорядковують ці відносини.

На користь застосування терміну «право віртуального простору» свідчить і той факт, що віртуальний простір є певним технологічним середовищем, що не має матеріальної форми вираження у реальному світі, а комп'ютер є об'єктом матеріального світу, річчю (чийсь майном, об'єктом права власності), а також засобом доступу до цього технологічного середовища. До сказаного можна додати і те, що не будь мережі «Internet» не було б і ніяких відносин із приводу інформаційного звертання у цьому середовищі [23, с. 66–67].

Висновки. Характерною ознакою мережі Інтернет є те, що географічні кордони не відіграють ніякої ролі. Інтернет простір – це електронний інформаційний простір комунікацій, для якого не існують кордони. Саме тому, забезпечити ефективне правове регулювання мережі Інтернет досить складно, адже відсутнє систематизоване законодавство, що регулює відповідні види відносин у всесвітній мережі, окрім того, існують об'єктивні особливості функціонування Інтернету. Важливим напрямом вирішення проблем використання мережі Інтернет є прийняття Законів: «Про захист свободи в мережі Інтернет», «Про електронну демократію», «Про дистанційне навчання в мережі Інтернет».

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація про свободу комунікації в Інтернеті від 28.05.2003 р. URL: <https://cedem.org.ua/library/deklaratsiya-pro-svobodu-komunikatsij-v-internet/>.
2. Новицький А.М. Правові основи формування інститутів інформаційного суспільства в Україні: теорія та практика : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07; Нац. ун-т держ. податк. служби України. Ірпінь, 2012. 485 с.
3. Council of Europe, Committee of Ministers, Internet Governance (15 березня 2012), *Council of Europe Strategy 2012–2015*, CM (2011) 175 final, §5.
4. Дубов Д.В. Широкосмуговий доступ до мережі Інтернет як важлива передумова інноваційного розвитку України: аналіт. доп. / Д.В. Дубов, М.А. Ожеван. Київ : НІСМД, 2013. 108 с.
5. Рыков О.В. Как регулировать Интернет? *Информационное общество*. 2008. № 3–4. С. 37–41
6. Каверіна А.С. Довіра до конвергентних медіа в Україні : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Харків : Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2017. 199 с.
7. Конач В.К. Інтернет-ЗМІ в Україні: проблеми визначення нормативноправового статусу та врегулювання діяльності. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1085/>.
8. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / наук. ред. В.В. Лях ; пер. з англ. Е.Г. Ганиш, А.Б. Волкова. Київ : Ваклер, 2007. 304 с.
9. Бикбаева С.А. Информационные интернет-технологии в системе «публік рилейшнз» : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.10. Москва, 2004. 202 с.
10. Про телекомунікації: Закон України 18 листопада 2003 р. № 1280-IV *Відомості Верховної Ради України*, 2004. № 12. Ст. 155.
11. Жилинкова І. Правове регулювання Інтернет-відносин. *Право України*. 2003. № 5. С. 124–128.
12. Якушев М.В. Управление интернетом на международном уровне: актуальные вопросы для Российской Федерации. *Информационное общество*. 2008. № 3–4. <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/1003dadaec1cbaedc32575890039ace6>
13. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні» від 15 травня 2013 р. № 386-р . URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80>.
14. The Queen v. Minister of Agriculture, Fisheries & Food, ex parte Trevor Robert Fisher and Penny Fisher, trading as 'TR and P Fisher' InfoCuria – Caselaw of the Court of Justice. No. C-369/98. 2000. September 14.
15. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України : від 09.01.2007 р. № 537-V. *Офіційний вісник України*. 2007. № 8. С. 273.
16. Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні: Указ Президента України від 31 липня 2000 р. № 928/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1193/2001>.
17. Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних: Указ Президента України від 24 вересня 2001 № 891/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/891/2001>.
18. Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-%D0%BF>.
19. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657–XII *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.
20. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
21. Рассолов И.М. Интернет-право : учебное пособие. Москва : Юнити-Дана, Закон и Право, 2004. 143 с.
22. Katsch M. Ethan. Law in Digital World. Oxford University Press. 1995. 304 с.
23. Присяжнюк О.А. Основи концепції правового регулювання інтернет-відносин в Україні (загальнотеоретичні аспекти) : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2007. 163
24. Калиушко І.Б., Демкова М.С. Электронное управление – путь к эффективности и прозрачности государственного управления *Информационное общество*. 2004. Вып. 2. С. 30–34.
25. Дрожжинов В.И. Электронные правительства построили по посту. URL: <http://www.e-commerce.ru/digest/russian/issue105/press2097.html>.